

AN'ANAVIY KAMQAVATLI TADBIRKORLIK UYLARINING ARXITEKTURAVIY TARIXIY SHAKLLANISHI

Raximov K D
Mualiflar: professor
Abduraxmonov S B
Magistrartlar:

Annotasiya: *ushbu maqolada o'zbekistonda an'anaviy kamqavatli tadbirkorlik uylarining arxitekturaviy shakllanish jarayonlari, ularning tarixi, mahalliy shart-sharoitlarga moslashuvi va shaharsozlik amaliyotidagi o'rni tahlil qilinadi. Shu bilan birga, mazkur binolarning mimariy va funksional xususiyatlari hamda ularning hududiy va madaniy xosliklari asosida shakllangan modellari ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *an'anaviy uylar, tadbirkorlik uyi, arxitektura tarixi, shaharsozlik, mahalla, milliy meros, kamqavatli uy-joylar*

Аннотация: *в данной статье анализируются процессы архитектурного формирования традиционных малоэтажных домов-предпринимателей в узбекистане, их история, адаптация к местным условиям и роль в градостроительной практике. Наряду с этим рассматриваются архитектурные и функциональные особенности данных зданий, а также модели, сформированные на основе их территориальных и культурных характеристик.*

Ключевые слова: *традиционные дома, дом-предприниматель, история архитектуры, градостроительство, махалля, национальное наследие, малоэтажное жильё.*

Abstract: *this article analyzes the processes of architectural formation of traditional low-rise entrepreneurial houses in uzbekistan, their history, adaptation to local conditions, and their role in urban planning practice. In addition, the architectural and functional features of these buildings, as well as the models formed based on their territorial and cultural characteristics, are examined.*

Keywords: *traditional houses, entrepreneurial house, history of architecture, urban planning, mahalla, national heritage, low-rise housing.*

KIRISH

O'zbekiston arxitekturasi tarixida kamqavatli uylar aholi turmush tarzi, iqlim sharoiti va mahalliy materiallar asosida shakllangan. Ayniqsa, an'anaviy mahallalarda tadbirkorlik funksiyasini ham bajaradigan uylar o'zgacha ahamiyatga ega. Bunday uylar nafaqat yashash, balki savdo-sotiq, hunarmandchilik va ijtimoiy faoliyatning markaziga aylangan.

Введение: в истории архитектуры узбекистана малоэтажные дома формировались на основе образа жизни населения, климатических условий и местных материалов. Особенно важное значение имеют дома в традиционных махаллях, которые выполняли также предпринимательские функции. Такие дома

служили не только местом проживания, но и становились центром торговли, ремесел и общественной активности.

Introduction: in the history of uzbekistan's architecture, low-rise houses were formed based on the lifestyle of the population, climatic conditions, and local materials. Particularly significant are the houses in traditional mahallas that also performed entrepreneurial functions. Such houses served not only as dwellings but also became centers of trade, craftsmanship, and social activity.

AN'ANAVIY KAMQAVATLI TADBIRKORLIK UYLARINING KELIB CHIQISH TARIXI.

An'anaviy tadbirkorlik uylari qadimgi shaharlar — samarqand, buxoro, xiva kabi markazlarda shakllangan. Bu uylar ko'pincha shaharning bozorga yaqin qismlarida, yo'l bo'ylarida joylashgan va bir vaqtning o'zida ham turarjoy, ham ustaxona, ham do'kon vazifasini bajargan. Arxitekturaviy jihatdan ular ikki yoki uch qismiga ajratilgan: turmush qismi (uy), ishlab chiqarish yoki savdo qismi (do'kon), va qabulxona (mehmonxona yoki koridor).

ARXITEKTURAVIY-KOMPOZISION XUSUSIYATLARI.

Bu turdagi binolar odatda 1–2 qavatli, past tomli va havlili qilib qurilgan. Ularda xonadonning ichki hovlisi markaziy o'rin egallaydi. Ishlab chiqarish yoki savdo qismi ko'chadan kiriladigan tarzda joylashgan bo'lib, xonadon a'zolari yashash qismi orqa tomonda yoki ikkinchi qavatda joylashgan. Fasadlarda an'anaviy bezak elementlari — ganch, cho'g'ir, naqqoshlik san'ati keng qo'llanilgan.

An'anaviy tadbirkorlik uylari shaxsiy turarjoy hamda iqtisodiy faoliyat olib borish uchun mo'ljallangan binolar bo'lib, ular arxitekturaviy jihatdan yuqori darajada funksional va fazoviy-qurilish echimlariga ega.

KOMPOZISION JIHATDAN BUNDAY UYLAR:

Asosiy kirish qismi (odatda do'kon yoki ustaxona funksiyasini bajaradi);

Ichki hovli — markaziy funksiyaga ega bo'lib, xonadonning havo aylanishi va ichki hujralarni bog'lovchi rol o'ynaydi;

Yashash hujralari — ichki hovlining atrofida joylashadi;

Ombor va ishlab chiqarish hujralari — uyning yon yoki orqa qismlarida joylashadi.

Bu kompozisiya nafaqat hayot tarziga, balki iqlimiy shartlarga ham moslashgan. Masalan, ichki hovli yozgi issiqda salqinlikni saqlab turadi, fasad esa ko'chaga qarab ochiq tadbirkorlik funksiyasini bajaradi.

Tashqi ko'rinishi va estetik echimlar: an'anaviy kamqavatli uylar tashqi ko'rinishida juda kamtar, biroq milliy an'analarga xos nafosat va hunarmandchilik elementlari bilan boyitilgan. Bularga:

-daraxt ustidagi bezakli ayvonlar (ayvoncha);

-cho'g'irlar bilan o'yib bezalgan eshik-darvozalar;

-tekshirilgan nisbatlardagi fasad kompozitsiyasi;

-epiq terassalar va arkada elementlari;

-turli geometrik va o'simliksimon naqshlar bilan bezatilgan ganch va cho'g'ir ishlari;

-fasadlar odatda ko'p rang bilan emas, tabiiy tusdagi loy-somon yoki ganch asosidagi suvoq bilan yopilgan bo'lib, bu uylarga soddalik va mahalliy ruh bag'ishlaydi.

xomashyo va qurilish materiallari: ushbu uylar qurilishida mahalliy xomashyolardan foydalanilgan, jumladan:

- somonli loy (samanli loy) – devorlarni qurish uchun asosiy material hisoblanadi;
- pishmagan g'isht (xom g'isht) – ekologik, arzon va quyoshdan izolyatsiyasi kuchli;
- daraxt bo'yrallari va ustunlari – ayvon va tom konstruksiyalarida ishlatiladi;
- ganch va qipiq – devorlarning ichki va tashqi bezagi uchun;
- paxsa devorlar – katta termik inersiyaga ega bo'lib, issiqlikni ushlab turadi.

Mahalliy xomashyoning ishlatilishi tabiat va inson o'rtasidagi ekologik muvozanatni ta'minlab, uylarni iqlimiy sharoitga mos qiladi.

Mahalla asosidagi fazoviy-hajmiy echimlar: an'anaviy tadbirkorlik uylarining fazoviy tashkil etilishi mahalladoshlik asosida tuzilgan bo'lib, bunda:

- xar bir uyning hovlisi qo'shni hovlilar bilan an'anaviy me'yorlarda joylashgan;
- uyalar orasidagi ko'chalar tor, biroq soyali va xavfsizlikka mos ravishda loyihalashtirilgan;
- savdo va hunarmandchilik bilan shug'ullanuvchi uylar markaziy ko'chaga (yoki bozorga) qarab yo'naltirilgan;
- bir qator uylar "birlashgan" tarzda, bir necha oila yoki shog'ird-usto tartibida bir hovlida yashash uchun mo'ljallangan;
- xar bir xonadonda umumiy fazo: mehmon qabul qilish, oilaviy tadbirlar o'tkazish va ishlash uchun alohida hujralar ajratilgan.



bu fazoviy-hajmiy echimlar aholi o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni mustahkamlab, "mahalla" konsepsiyasini hayotga tatbiq etadi.

urta asrlardagi, maxallada kamkavatli va uzini xunarmandlar ustoxonasiga ega bulgan ananvaiy turar joylarni kurishishi.

Mahalla asosidagi fazoviy-hajmiy echimlar: an'anaviy tadbirkorlik uylarining fazoviy tashkil etilishi mahalladoshlik asosida tuzilgan bo'lib, bunda:

- xar bir uyning hovlisi qo'shni hovlilar bilan an'anaviy me'yorlarda joylashgan;

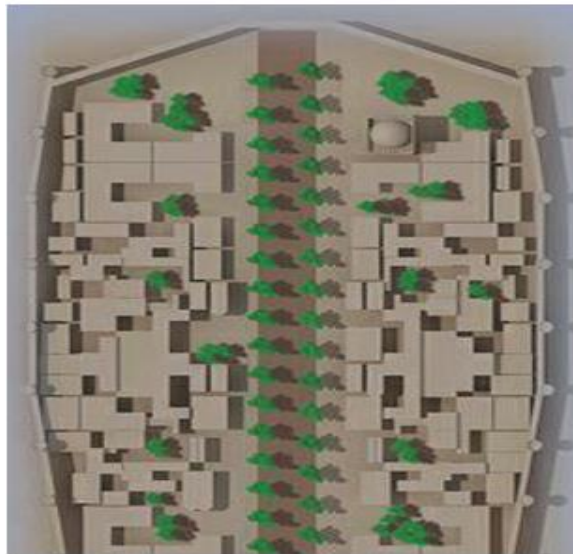
-uylar orasidagi ko'chalar tor, biroq soyali va xavfsizlikka mos ravishda loyihalashtirilgan;

-savdo va hunarmandchilik bilan shug'ullanuvchi uylar markaziy ko'chaga (yoki bozorga) qarab yo'naltirilgan;

-bir qator uylar "birlashgan" tarzda, bir necha oila yoki shog'ird-usto tartibida bir hovlida yashash uchun mo'ljallangan;

-xar bir xonadonda umumiy fazo: mehmon qabul qilish, oilaviy tadbirlar o'tkazish va ishlash uchun alohida hujralar ajratilgan.

Bu fazoviy-haqmiy echimlar aholi o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni mustahkamlab, "mahalla" konsepsiyasini hayotga tatbiq etadi.



Maskur ananaviy uylarni shaxarsozlik-rejaviy echimining kurinishi.

HUDUDIIY XUSUSIYATLAR VA MOSLASHUVCHANLIK.

samarqand, qo'qon, termiz va boshqa tarixiy shaharlardagi tadbirkorlik uylari shaharning ichidagi funksional hududlarga qarab moslashgan. Masalan, qo'qondagi "hunarmandlar mahallasi"dagi uylar ko'proq ustaxonalar shaklida, buxorodagi uylar esa yuklarni saqlash uchun maxsus omborxonalarga ega bo'lgan.

Ananaviy turar joylarni fazoviy-xashmiy va landshaft echimilari.

MADANIY AHAMIYATI VA ZAMONAVIIY EHTIYOJLAR

An'anaviy kamqavatli tadbirkorlik uylari mahalliy jamiyat madaniyati, turmush tarzi va ijtimoiy munosabatlarining ajralmas qismi hisoblanadi. Bu uylar nafaqat yashash joyi, balki hunarmandchilik, savdo-sotiq va mahalla faoliyatini jonlantiruvchi muhit sifatida faoliyat yuritgan. Ular orqali aholi o'rtasidagi qo'shnichilik munosabatlari mustahkamlangan, avloddan avlodga o'tadigan urf-odat va an'analar saqlangan. Ichki hovlilari tarh, yopiq yoki yarim ochiq maydonlar, milliy naqshlar va mahalliy qurilish materiallaridan foydalanish orqali bu uylar jamiyatning madaniy kodini ifodalaydi.

MUHOKAMA.

An'anaviy kamqavatli tadbirkorlik uylari O'zbekiston shaharsozlik tarixida ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotning markaziy elementi sifatida shakllangan. Ularning arxitekturaviy tuzilishi nafaqat mahalliy iqlim sharoitlariga, balki turmush tarzi va kasb-hunar tizimiga ham bevosita moslashgan.



Bunday uylarning ko'p funksiyaliligi — yashash, ishlab chiqarish, savdo va ijtimoiy muloqot uchun mo'ljallangani — ularni o'z davri uchun mukammal me'moriy modelga aylantirgan.

Samarqand, Buxoro va Xiva kabi tarixiy shaharlarda bu uylarning joylashuvi bozor yo'llari va markaziy mahallalar bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Ularning hovlilari tarhi va fasad tuzilishi iqlimiy muvozanatni saqlash hamda xonadonlar o'rtasida shaxsiylik va ijtimoiy aloqalarni uyg'unlashtirishga xizmat qilgan. Shuningdek, mahalliy qurilish materiallaridan — somonli loy, paxsa, ganch va yog'ochdan — foydalanish ekologik barqarorlikni ta'minlagan.

Zamonaviy urbanizatsiya jarayonida bu uylarga e'tiborning pasayishi ularning ko'plab namunalarining yo'qolishiga olib kelmoqda. Shu bois, ularni zamonaviy talablarga mos rekonstruktsiya qilish, turizm va kichik tadbirkorlik sohaslarida qayta ishlatish — madaniy merosni saqlash bilan birga iqtisodiy foyda ham keltiradi.

NATIJA.

An'anaviy kamqavatli tadbirkorlik uylari O'zbekiston milliy me'morchiligining bebaho boyligi bo'lib, ular orqali jamiyatning tarixiy, ijtimoiy va estetik qadriyatlarini namoyon bo'ladi. Ushbu uylarni o'rganish, ularni zamonaviy arxitektura va shaharsozlik konsepsiyalariga uyg'unlashtirish orqali mahalliy identiklikni saqlab qolish mumkin.

Shuningdek, ularni qayta tiklash va yangi funksiyalar bilan boyitish turizm, madaniy merosni asrash hamda kichik biznesni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli, an'anaviy tadbirkorlik uylarini saqlash va ularning modelini zamonaviy shaharsozlik amaliyotiga integratsiya qilish bugungi kunda strategik ahamiyatga ega masala hisoblanadi.

XULOSA.

Hozirgi kunda bu turdagi uylarni qayta tiklash, ularni zamonaviy talablarga moslashtirish va ulardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu, o'z

navbatida, turizm salohiyatini oshirish, mahalliy hunarmandchilikni qayta jonlantirish va kichik tadbirkorlikni rivojlantirish imkonini yaratadi. Masalan, bunday uylarni mehmonxona, hunarmandlik ustaxonalari, mahalliy kafe yoki madaniy markazlar sifatida moslashtirish orqali zamonaviy iqtisodiy modelga qo'shish mumkin. Bu nafaqat iqtisodiy samara beradi, balki madaniy merosni ham saqlab qoladi.

Shuningdek, shaharsozlik siyosatlarida bu uylarga strategik ahamiyat berish kerak.

Ya'ni ularni buzish emas, aksincha, ularni rekonstruksiya qilish, modernizatsiya qilish va funksional jihatdan boyitish zarur.

Bu bilan mahallaning identikligini yo'qotmasdan, uning jozibasini va ijtimoiy ahamiyatini saqlash mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Рахимов к.дж. "квартальные (махаллинские) общественные центры. Историко-культурное наследие узбекистана". – самарканд: самгасу, 2021.
2. Рахимов к.дж. "история развития ландшафтной архитектуры узбекистана и современные традиции". – ташкент: фан, 2020.
3. Исмаилов ш. "анъанавий маҳалла уй-жойлари ва уларнинг замонавий шаҳарсозликда тутган ўрни". – тошкент: турон, 2019.
4. Юнеско. "cultural heritage and sustainable urban development in central asia". – paris: unesco publishing, 2018.
5. Қурбонов б. "ўзбек миллий меъморчилиги: анъана ва инновация". – тошкент: меҳнат, 2017.
6. Мамарасулов а. "туризм ва маданий мерос: ўзаро боғлиқлик масалалари" // журнал: туризм ва иқтисодиёт, №2, 2020.
7. Лежава и.г. "городская структура и культурные формы в центральной азии". – м.: архитектура-с, 2005.
8. Давлатияр а. "ҳовлили уйларнинг менталитетга таъсири" // журнал: маданият ва мерос, №3, 2021.